

ג. "וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ אֱלִישֶׁע: מָה אַעֲשֶׂה לָךְ... (פסוק ב)

"שָׁאֵל מָה אַעֲשֶׂה לָךְ" (ב', ט) - אמר אליהו לאלישע ברגע של חסד, בטרם נלקח מעמו.

"מָה אַעֲשֶׂה לָךְ" (ד', ב) - אומר אלישע לאלמנת בן הנביאים בסיפורנו.

"מָה לַעֲשׂוֹת לָךְ" (ד', יג) - יאמר אלישע לשונמית באמצעות גיחזי,

ויחזור וישאל:

"וַיֹּמַר לַעֲשׂוֹת לָהּ" (ד', יד) - לאחר שהשונמית לא ענתה על שאלתו הראשונה.

על שאלתו זו של אלישע בסיפורנו, תמה ר' יעקב פידנקי:¹

ויש לתמוה: למה זה ייפלא בעיני אלישע מה לעשות לה, ולא אמר לה תכף "מה יש לך בבית"?

המנסה ליישב תמיהה זו אינו רשאי להתעלם מחזרתה של השאלה "מה אַעֲשֶׂה לָךְ" (בגיווני נוסח קלים) בשלושת הסיפורים הללו על אלישע. החזרה על שאלה זו מהווה מעין חוליה מקשרת, כעין חרוז חוזר בשלושת הסיפורים. בסיפור השונמית מתברר טיבה של שאלה זו כל צורכו, ומן המפורש שם נוכל ללמוד על שאינו מפורש ואף על הסתום. בהפנתו את השאלה הנידונה אל השונמית, מקדים אלישע מילים אחדות לשאלתו:

ד', יג הֲנֵה חֲרָדָתְ אֵלֵינוּ אֶת כָּל הַחֲרָדָה הַזֹּאת

מָה לַעֲשׂוֹת לָךְ? הַיֵּשׁ לְדַבֵּר לָךְ אֶל הַמֶּלֶךְ אוּ אֶל שַׂר הַצָּבָא?

ובכן, "מָה לַעֲשׂוֹת לָךְ" היא שאלתו של החייב לגמול לחברו על טובה שעשה חברו עמו, וכהמשך לשאלה זו הוא מחפש תחום שחברו נצרך בו, ובו יוכל להיטיב עמו טובה תחת טובה.

לאחר שדחתה השונמית את הצעתו של אלישע באמרה לו (שם): "בְּתוֹךְ עַמִּי אֲנִי יֹשֶׁבֶת", פנה אלישע הנבוך אל גיחזי נערו ושאלו (שם יד): "וַיֹּמַר לַעֲשׂוֹת לָהּ?" - "אולי תדע בכל זאת כיצד אוכל להיטיב עמה על הכנסת האורחים המופלאה שהיא נוהגת בנו?"; ואכן בפי גיחזי תשובה: "אֲבָל בֵּן אֵין לָהּ נְאִישָׁה זָקֵן". ומייד מזדרז אלישע להבטיחה (פסוק טז): "לְמוֹעֵד הַזֶּה כָּעֵת חַיָּה אֶת חֲבֻקָת בֵּן".

אף שאלתו של אליהו את אלישע מתפרשת עתה בדומה לכך: 'הנה אלישע, שירתת אותי בנאמנות מיום פגישתנו הראשונה ועד עתה, והנה ליווית אותי בדבקות מן הגלגל

1. פירושו נדפס כשהוא משולב בפירוש ר"י אברבנאל.

ועד הנה, ולא הנחתי לילך לבדי, "שאל מה אעשה לך" תמורת כל זאת, "בטרם אלקח מעמך"².

נראה, שאף את שאלת אלישע במקומו יש לפרש באותה דרך: 'כיצד אוכל להשיב לך כגמולך?';³ אלא שכאן נראים הדברים קשים: הרי לא מצאנו שאישה זו היטיבה עם אלישע אי-פעם. מדוע רואה עצמו אלישע חייב לה דבר?

במדרשים העוסקים בסיפורנו נאמר, כי אלמנה זו הייתה אשת עובדיהו אשר על ביתו של אחאב,⁴ ואף יוסף בן מתתיהו מציגה כך בקדמוניות היהודים.⁵ אף חלק ממפרשי הפשט הראשונים הלכו בעקבות המדרשים הללו.⁶

מדרש זה מבוסס על דברי האלמנה: "ואתה ידעת כי עבדך היה ירא את ה'". תואר נכבד ונודר זה, "ירא את ה'" או "ירא אלהים", נאמר במקרא רק על ארבעה אישים: אברהם (בראשית כ"ב, יב), יוסף (האומר זאת על עצמו, בראשית מ"ב, יח), איוב (א', א) ועובדיהו (מל"א י"ח, ג).

עובדיהו אשר על בית אחאב הוא בן דורם של אליהו ואלישע. הנחת המדרש היא אפוא כי הכתוב בפי האישה - "ואתה ידעת כי עבדך היה ירא את ה'" - לא בא לסתום, ולהודיע על דבר שרק האלמנה ואלישע היו בסודו, אלא לפרש, ולרמוז למה שידוע לכול, גם לנו הקוראים, כי עובדיהו הוא האיש שאליו מתכוונת האישה באמרה כי "היה ירא את ה'".⁷

מה היה הביטוי ליראת ה' של עובדיהו? על כך עונה לנו הסיפור במל"א י"ח:

2. תשובתו של אלישע "ויהי נא פי שנים ברוחך אלי" נידונה בפרקי אליהו, 'סערה' סעיף 2 (עמ' 515-520) וסעיף 5 (עמ' 522-524).

3. הצירוף "לעשות ל..." מופיע במקרא פעמים רבות, ובחלק מהופעותיו משמעו, כמו בסיפורנו, לגמול גמול. לעתים גמול זה הוא עונש, כמו בפסוק (שמות ל"ב, יד): "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו", ולעתים גמול זה הוא לטובה (כמו בסיפורנו). בשמ"א כ"ד, יז אומר שאול לדוד: "אתה גמלתני הטובה... ולא הרגתני", ובפסוק יט הוא אומר לו: "וה' ישלמך טובה תחת היום הזה אשר עשית לי".

4. כך בתרגום יונתן למקומו (פסוק א) וכך ב'תרגום של תוספתא' שמביא רד"ק בפירושו לפסוק א (נראה שקטע זה והדומים לו בפירוש רד"ק הם שרידים של תרגום ארמי עתיק בעל אופי מדרשי, בדומה לתרגומים על התורה מן הסוג הזה ששרדו בידינו), וכן בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים ב, ה. אף בזוהר מובא מדרש זה בכמה מקומות.

5. ספר תשיעי ד, ב (עמ' 317 במהדורת שליט): "ניגשה אליו אשתו של עובדיהו, סוכן בית אחאב, ואמרה לו, הלא ידוע לו כיצד הציל בעלה את הנביאים...".

6. רש"י, ר"י קרא, רד"ק, ר"י אברבנאל ועוד.

7. רלב"ג, שלא הלך במקומו אחר המדרש, אכן מתלבט בשאלה זו, והנה תשובתו: "ידוע כי בני הנביאים היו כולם יראים את ה', ולזה אמרה 'כי עבדך היה ירא את ה'' ולא היה עובד עבודה זרה. ואמרה זה, כי רוב ישראל היו עובדים עבודה זרה אז".

וְיָהִי בְּהִכָּרִית אֵיזֶבֶל אֶת נְבִיאֵי ה' ח, ד וַיִּקַּח עֲבָדָיו מֵאֵה נְבִיאִים, וַיַּחְבִּיאוּם חֲמִשִּׁים אִישׁ בַּמַּעְרָה וְכָל־לָם לֶחֶם וְמִים.

המדרשים אף תולים את מצוקתה של אלמנת עובדיהו במעשה שעשה: כדי לפרנס את מאה הנביאים שהחביא, לווה עובדיהו בריבית.⁸ לאחר מות עובדיהו בא הנושה שהלווה לו בריבית לגבות את חובו עם הנשך מאת האלמנה, ומכיוון שאין האלמנה יכולה לעמוד בחוב זה ובריבית שתפחה, עומד הנושה קשה הלב לקחת את שני ילדיה לו לעבדים.⁹

על רקע מדרש חז"ל זה, לא יפלא כי אלישע רואה עצמו נציגם של אותם מאה נביאים שניצלו הודות לעובדיהו. עובדיהו הסתכן למענם והכניס את עצמו ואת משפחתו לחובות כבדים. אלישע פונה אל האישה כחייב לגמול עמה על הטובה שהיטיבה היא ואישה עם הנביאים. ולפיכך הוא שואל "מה אעשה לך?" - 'כיצד אשיב על טובתך וטובת אישך שהביאה את משפחתך לידי כך?'¹⁰

ואולם, מדרשים אלו אינם נראים כמכוונים לפשוטו של מקרא, לא רק מפני שהזיהוי שהם עושים אינו מפורש במקרא גופו, אלא מפני האמור בראש סיפורנו (פסוק א): "וְאִשָּׁה אַחַת מִנְּשֵׁי בְנֵי הַנְּבִיאִים..." עובדיהו "אָשֶׁר עַל הַבַּיִת" - השר הבכיר של אחאב, ודאי לא היה שייך לאותה חבורה של "בני הנביאים" - תלמידי הנביאים אשר חיו סביב רבותיהם, ואשר ניהלו אורח חיים שיתופי במידת-מה, ותוך הסתפקות במועט שבמועט.

8. המפרשים והפוסקים כתבו שמותר היה לו ללוות בריבית משום פיקוח נפשם של הנביאים שהחביא. ראה תוספות למסכת עבודה זרה כו ע"ב ד"ה אני שונה, לקראת סופו; שולחן ערוך, יורה דעה סימן קס סעיף כב וכן, ט"ז שם, סעיף קטן כא.

9. המדרשים זיהו את הנושה עם יורם בן אחאב. בזמן שחלף מאז ההלוואה הפך יורם למלך ישראל.

10. רד"ק הביא בפירושו 'תרגום של תוספתא', ובו מוצג הקשר בין סיפורנו לבין סיפור עובדיהו בדרך דרמטית ביותר. לפי מדרש זה הלכה האלמנה בעת מצוקתה להשתטח על קבר עובדיהו בעלה, והלה אמר לה:

זילי לך לגבי אלישע בפורתא דמשחא דאשתאיר גביך, ולברכך ביה. דאנא, כי אטמרתניהו למאה נבייא וזנתניהו במערתא בלחמא ובמיא, לא איטפיין בוציני דמשחא מינייהו לא ביממא ולא בליליא. לידכר ליה נביא מילי דידי לקודשא בריך הוא, וישלם לכו מה דאוזפיניה... [תרגום לעברית: לך אל אלישע במעט השמן שנשאר אצלך וברכך בו. שאני, כשהסתרתי את מאה הנביאים וכלכלתי אותם במערה בלחם ובמים, לא כבה להם נר השמן לא ביום ולא בלילה. יזכיר לו הנביא (- אלישע) לקב"ה את דברי, ויחזיר לכם מה שהלוויתי לו...].

מדרש זה רואה במעשהו של אלישע לאלמנה השבת חוב, לא רק בעצם עשייתו את הנס, אלא אף בפרט המרכזי שבו: שנעשה בריבוי שמן. הרי זו מידה כנגד מידה - תשלום על האור שהאיר עובדיהו למאה הנביאים הטמונים במערה בנרות של שמן שדלקו ביום ובלילה.

אלא שאף אם לא נזהה את האלמנה עם אשת עובדיהו, כפי שעשו מדרשים אלו, ברור שיסוד 'צעקתה' של האלמנה לפני אלישע הוא בתביעתה לצדק מאת ה': "וְאֵתָהּ יְדַעַתְּ כִּי עֲבָדְךָ הָיָה יָרָא אֶת ה'" - 'כיצד תראה בשוויון נפש, אתה נביא ה', כי יבוא נושה אכזר ויפרק את משפחת אישי המנוח בכבשו את שני ילדיי לו לעבדים? היכן גמול צדקתו של אישי? הנה "צִדִּיק נֶעְזָב, וְזָרְעוֹ מִבְּקֶשׁ לָחֵם"!¹¹

והנביא, המייצג בפני האלמנה את הכתובת האמיתית לתביעתה - את אבי היתומים ודיין האלמנות שהזהיר בתורתו "כֹּל אֱלֻמָּנָה וְיָתוֹם לֹא תַעֲנוּן"¹¹, פונה ברכות אל האישה ומאשר את צדקת טענתה, באמרו לה: "מָה אֶעֱשֶׂה לָךְ?" - 'כיצד אשיב לך את חוב צדקתו של אישך?', ומייד הוא תוכף בירור מעשי להודאתו בצדקתה: "הַגִּידִי, מָה יֵשׁ לָךְ בְּבֵית?"¹²

11. שמות כ"ב, כא. ובהמשך נאמר: "אם עָנָה תַעֲנֶנָּה אֲתוֹ, כִּי אִם צָעַק יִצְעַק אֵלַי, שָׁמַע אֶשְׁמַע צִעְקוֹ וְחָרָה אִפְי...". וראה דברינו לעיל בעיון ב.

12. א. נמצא, כי השאלה "מָה אֶעֱשֶׂה לָךְ" אינה מעידה על מבוכה ופליאה של אלישע, או על התלבטותו בשאלה מה יש באפשרותו לעשות למען האישה, כפי שהניח ר' יעקב פידנקי בשאלתו. כוונתו להקדים לבירור המעשי "מָה יֵשׁ לָךְ בְּבֵית" שאלה המלמדת כי בירורו המעשי בהמשך נועד להיות השבת חוב לאלמנה.

ב. על פי מדרשי חז"ל שהבאנו לעיל, פירשנו כי אלישע מייצג בשאלתו "מָה אֶעֱשֶׂה לָךְ" את הנביאים שעובדיהו הציל; ובכך הוא מייצג אף את ה', שכלכלת הנביאים הייתה כביכול הלוואה לו (ראה סוף דברי רד"ק בהערה 10). גם על פי סיום העיון בדרך הפשט, מייצג אלישע את ה', ובשמו של ה' הוא שואל אותה "מָה אֶעֱשֶׂה לָךְ". הנס הוא אפוא פריעת חוב מטעם ה'. אפשר שמסיבה זו אין אלישע מזכיר כלל בדבריו את שם ה' ואינו פונה אליו, שהרי כל פעילותו בסיפורנו נובעת מהיותו נציגו של ה', וה' הוא הנתבע בידי האלמנה.